

ANAFORIKUS NÉVMÁSOK A MAGYAR ÉS A FINN MONDATOKBAN

Zemplényi Veronika

A pronominalizált határozott főnévi csoport helyére a magyarban olykor távolra mutató névmás, személyes névmás vagy "törölt" névmás kerül. A névmások nem cserélhetők fel egymással, használatukat szabály irányítja. PLÉH CSABA és RADICS KATALIN olyan mondatokban vizsgálták meg a mondaton belüli pronominalizációt, ahol a névmás az előző tagmondat vagy mondat több főnévvel, főnévi csoportjával lehet korreferens (l. PLÉH—RADICS 1976, 261-277).

PLÉH CSABA 80 egyetemi hallgatónál elemezte a magyar nyelv két anaforikus jelenségének — a "törölt" névmásnak és az az mutató névmásnak — az értelmezését (l. PLÉH 1981, 215-230). É. KISS KATALIN az anaforikus névmás megjelenésének a törvényszerűségeit a mondat topic—comment tagolásában betöltött funkciója alapján állapítja meg (l. É. KISS 1978a, 280; 1978b, 445-452).

RADICS KATALIN a személyes névmási és a törölt névmási pronominalizáció szabályát fogalmazta meg (RADICS 1974, 76-80). Az anaforikus névmások vizsgálatát tartalmazza SEBESTYÉN, M. KORCHMÁROS és DEZSŐ tanulmánya is (SEBESTYÉN 1959, 464-470; M. KORCHMÁROS 1975, 331-357; DEZSŐ 1969, 25-119). SEBESTYÉN meghatározza a deiktikus és anaforikus mutató névmások közti különbséget. A palatális és a veláris anaforikus névmások közti választásban szerinte nem a szövegbeli távolság a döntő tényező. Szerepe van annak, hogy előre vagy visszafelé utal-e a névmás, és a választás függ a szöveg korától is. Tanulmányában különbséget tesz a kijelölő jelzői és a főnévi névmás között. Az utaló funkció vizsgálatában nem különíti el a főnévre, főnévi csoportra és az egész mondatra utaló funkciót. M. KORCHMÁROS a mutató névmás tartalmi feltöltődésének forrásait kutatja. "Pontszerű" utalásnak nevezi a névmási utaló funkciót, ha az ítélet alkotórészét képező fogalomra — prenotátumra — irányul.

A pronominalizált főnévi csoport helyére a finn mondatokban is személyes névmás, mutató névmás vagy "törölt" névmás kerül. A magyar és a finn mondaton belüli anaforikus névmások közti választás lehetőségeit, a névmások utaló funkcióját vizsgálom a követ-

kezökben, s megállapítom az összehasonlításból adódó törvényszerűségeket. Példamondataimat PLÉH—RADICS, PLÉH és É. KISS idézett tanulmányaiból kölcsönöztem. Az ő példamondataikat fordítottam le finnre, a fordítást finn anyanyelvűekkel ellenőriztettem (Leena Majala, Jaakko és Kersti Rantasalo, Erkki Lyytikäinen és Irmeli Kniivilä voltak a finn informánsok). A "rendszermondatok" "szövegmondatként" vizsgálom a magyar irodalmi művek finn fordításában és a finn irodalmi művek magyar fordításában.

Mivel a magyar anaforikus névmások szabálya az egyes esetekben más és más, a névmások előfordulását célszerű külön vizsgálni a nominativusban, accusativusban és a névmási határozós alakokban. A jelen tanulmány csak a nominativusban álló anaforikus névmások összehasonlítását tartalmazza. Az anaforikus névmás visszautalását két, néhány esetben három mondat viszonyában elemzem. Mondaton olyan konstrukcionális egységet értek, amely egyetlen predikatív mozzanatot tartalmaz.

Az alanyi funkciójú visszautaló személyes névmás és annak hiánya, a mutató névmás a névmásításnak csak egy szűk területe. A magyar igeragozásban megtalálhatók az alanyi főnévi csoportnak a lényeges megkülönböztető jegyei. Ugyanezeket a jegyeket tartalmazó névmási alany nem jelenik meg a mondatban. Viszont ezeknek a mondatoknak is van alanyuk, a törlés feltételei meghatározhatók.

A hiányos mondat hiánya az előző mondat alanyára utal:

- (1) A kisfiú meglátta a bácsit. Ø Odament hozzá.
- (2) A szemüveges bácsit meglátta a kisfiú. Ø Elkérte tőle a labdát.
- (3) Márton megpillantotta Jánost, Ø átment az utcán, és Ø odaadta neki a liftkulcsot.

A magyar nyelvben az ismétlődő alanyt töröljük. A törlés nem függ a főnévi csoportok sorrendjétől. Ez érvényes a mellérendelésre és a kettőnél több mondat esetén is (vö. PLÉH—RADICS 1976, 263). Ezt a szabályt tesztvizsgálattal igazolta PLÉH CSABA. A hiányos mondatok értelmezéséből megállapítja, hogy "ha az alany formálisan zéró, akkor a mondat alanya valójában azonos az előző mondatéval" (PLÉH 1981, 218).

É. KISS KATALIN érvel amellett, hogy a hiányzó nominativusi személyes névmás elsősorban a topicalizált mondatrésze utal. (Tanulmányának a nominativusra vonatkozó részét ismertetem a to-

vábbiakban.)

(4) Pistát Mari készítette fel. Meg is bukott.

(5) A fiút sürgette a lány. Rögtön megértette, miről van szó.

(6) A szemüveges férfit megszólította egy kisfiú. Odament hozzá.

A megkérdezett informánsok a (4) és az (5) mondatban a hiányzó alanyt az első mondat tárgyával azonosították, az (5) mondatban két egyformán valószínű értelmezést éreztek.

Mivel a topic nem kötelező mondat szerkezeti elem, a topicalizált névmás olykor törölődhet. Elhagyható a topic, ha antecendense is topic szerepet töltött be az előző mondatban:

(7) A kocsit a város határában találták. Ø Össze volt törve.

Ha az előző mondat alanya és topicja is lehet antecendense a névmásnak, akkor szemantikai és pragmatikai szempontokat kell figyelembe venni az utalás megállapításában. Az alany és a topic közül valószínűleg a topic az elsődleges. Ez látszik azoknak a mondatoknak az értelmezéséből, amelyekben nem lehet szemantikai és pragmatikai fogódzók alapján megállapítani az utalóviszonyt.

(8) /_TPistát/ /_FMari/ készítette fel. Ø Kudarcot is vallott.

(9) /_TA fiút/ /_Fmár sürgette/ a lány. Ø /_FRögtön/ tudta, miről van szó.

A finn nyelvre más szabályok érvényesek. Az egyes szám és a többes szám 3. személyű névmás nem hagyható el az egymás után következő mondatokban, a személyes névmás csak mellérendelés esetén maradhat el a második tagmondatban.

(10) finn: *Tukkimiehet* ponttoollaan eivät harkitse sitä kysymystä, eivät myöskään renkipojat kylien tieristeyksissä seisoskellessaan. *He vain ovat ja* Ø *nauttivet olostaan.* (Sillanpää 14)

(11) magyar: *A faúsztatók ott a tutajokon nem foglal koznak ilyen kérdésekkel, sem pedig a falu keresztútjain ténfergő béresfiúk.* Ø *Csak élnek, és* Ø *élvezik az életet.* (Sillanpää 469)

(12) magyar: *Nemecsek e pillatanban nagyon büszke volt arra, hogy ő is tagja a grundnak, a Pál utcai fiúk híres társaságának.* Ø *Majszolta egy ideig a kenyeret, s aztán* Ø *u-nalmában sétálni indult a farakások felé. A kis utcákban mászkált* Ø, *s egyszer* Ø *találkozott a tót nagy fekete ku-*

tyájával. (Molnár 24)

- (13) finn: Sillä hetkellä *Török* tunsii itsensä erikoisen ylläpeäksi siitä että hänkin oli grundin jäsen ja kuului Pál — kadun kuulusaan seuraan. *Hän* murenteli hetken ajan leipää suuhunsa ja \emptyset lähti sitten odotuksen pitkäveteisyyttä lyhääntääkseen kävelemään pinoja kohden. *Hän* asteli pitkin kapeita solakäytäviä ja \emptyset kohtasi odottamatta slovakia suuren, mustan koiran. (Molnár 24)

A magyar alárendelő mondatban törölhetjük a személyes névmást, ha a mellékmondat alanya referenciálisan azonos a főmondat valamelyik főnévi csoportjával (hogy melyikkel, az a főmondat állítmányának szemantikai jegyeitől függ; vö. RADICS i.m.).

- (14) A felügyelő azt mondta, hogy \emptyset nem akar többet foglalkozni az ügyel.

- (15) Kovács hiába könyörgött Murányinak, hogy \emptyset ne menjen el.

A finn mellékmondatban is törölhetjük az alanyi személyes névmást, ha a főmondat alanyára utal, és ha nem hangsúlyos.

- (16) *Miehet* päättivät kulkea samaa tietä, jota *he* eilenkin menivät. (NYKS I. 582)

De ha nem az alanyra utal a névmás, ki kell tenni.

- (17) Isä antoi *pojille* rahaa, jotta *he* saisivat ostaa uudet sukset.

A magyarban a 3. személyű személyes névmás kitétele jelölt eset a törléshez képest, többletfeltételek megléte szükséges a megjelenéséhez. Ilyen többletfeltétel az enyhe nyomaték, a kontraszt-nyomaték és az emfatikus nyomaték (vö. RADICS i.m. 79).

A finn nyelvben a hangsúllynak csak akkor van szerepe, amikor a szintaktikai szabályok szerint törölhetnénk a névmást: azonos alany esetén a mellérendelő mondat 2. tagmondatában és az alárendelő mondatban.

A Nyelvörbeli vitában világossá vált az \emptyset személyes névmás és az *az* mutató névmás használata közti különbség. A személyes névmás elsősorban az alanyra utal, a mutató névmás pedig a függő mondatrészekre. A magyar nyelvben az aktuális tagolásnak van igen nagy szerepe, s a téma vagy topic olykor a nyelvtani alanynál is fontosabb szervezőnek látszik. A Nyelvörbeli vitában a szerzők ezt irodalmi példákkal is igazolták. (A vitáról l. ELEKFI 1980a, 176-187; ELEKFI 1980b, 323-330; J. SOLTÉSZ 1976, 257-262; SZEPESY 1975,

414-424; SZEPESY 1978, 129-148.)

PLÉH tesztvizsgálata is ezt a szabályt igazolja. A mondatok értelmezéséből állapítja meg azt, hogy ha a későbbi mondat alanya szerepelt az előzőkben, de ott nem alany volt, akkor *az* mutató névmás lesz belőle (vö. PLÉH 1981, 215-217).

(18) A fiú meglátta *a lányt*. *Az* felállt a padról.

Az *az* használata független attól, hogy előre vagy élettelenre, személyre vagy tárgyra utal-e. A kísérlet során bebizonyosodott az is, hogy a szórendnek is meghatározó szerepe van. Ha az első mondat alanya az utolsó helyen áll, akkor a következő mondatban levő *az* inkább arra vonatkozik.

(19) A tanárt üdvözölte *a könyvtáros*. *Az* felállt és megszólalt.

Az *az* mutató névmás azt jelentheti, hogy a korábbi nemalany lett alany a mondatban, és azt is, hogy témaváltás történt: az előző mondat új információja — a réma — vált alannyá (vö. i.m. 226).

Mely névmások töltik be a magyar *az* anaforikus névmásnak a funkcióját a finn nyelvben? Miben tér el a magyar és a finn visszautalás?

(20) magyar: A könyvtáros elvette *a könyvet*. *Az* megcsúszott és leesett.

(21) finn: Kirjastonhoitaja otti *kirjan*. *Se* luiskahti ja putosi.

(22) magyar: A könyvtáros elvette a könyvet. \emptyset Megcsúszott és leesett.

(23) finn: Kirjastonhoitaja otti *kirjan*. *Hän* luiskahti ja putosi.

A finn egyes szám, többes szám 3. személyű névmással (+ személy) tulajdonság különböztethető meg. A finnben az antecedens (korrelátum) és a névmás közt jelentéstani és nyelvtani kapcsolat van. Számban, személyben, jelentésben egyeztetni kell a névmást tartalmazó szavával.

A visszautalás, ha két személyt jelölő főnév van a mondatban:

(24) magyar: A tanár üdvözölte a *könyvtárost*. *Az* felállt.

(25) finn: Opettaja tervehti kirjastonhoitajaa. *Tämä* nousi ylös.

Két lehetséges antecedens esetén sem kötelező a magyarban a mutató névmás, ha szemantikai és pragmatikai tényezők egyértelművé teszik a korreferenciát (vö. é. KISS 1978b, 451).

(26) Rezső szereti Boriskát, de ő/az mást szeret.

A finnben viszont kötelező a mutató névmás:

(27) Rezső rakasta *Boriskaa*, mutta *tämä* rakastaa toista.

(28) magyar: "Ahogy Gáspár Dániel Kis Danit nézi, eszébe jut, hogy délután beszélt *a feleségével*. És ő is azt mondta, amit Fábián András felesége." (Balázs 12)

(29) finn: "Katsellakaan Dani Kisiä Daniel Gáspár muisti, että hän oli keskustellut iltepäivällä Danin *vaimon kanssa*. Ja *tämä* oli sanonut samaa kuin András Fábiánin vaimo." (Balázs 10)

Vizsgáljuk meg, hogyan alakul a visszautalás, ha az új információ mind a magyarban, mind a finnben alany, tehát a mondat végén helyezkedik el.

(30) magyar: A fodrászt megelőzte *a pék*. Az megfordult és felnevetett.

(31) finn: Kampaajan sivutti *leipuri*. Hän kääntyi ja nauroi.

A finn mondatban használható a *hän* helyett a *tämä* névmás:

(32) Kampaajan sivutti *leipuri*. *Tämä* kääntyi ja nauroi.

Mivel az OVS—szórend nem jellemző a finn nyelvre, az efféle mondatfűzés is ritka. Ha a névmás a mondat utolsó szavára utal, s az nominativus, a finn inkább vonatkozói alárendelést használ (l. ZEMPLÉNYI 1985, 447-448).

Hasonlítsuk össze azokat a magyar mondatokat a finn megfelelővel, amelyekben az első mondatban nem cselekvő ige szerepel, s az egyik szereplő "átélő", mely a magyarban egyes igék mellett részes esetben áll.

(33) magyar: *A költőnek* van egy új barátnője. Ø Minden nap ír neki levelet.

"A második mondat alanyi főnévi csoportja záró formában realizálódik, ha az első mondat mélyszerkezeti alanyával korreferens." (PLÉH i.m. 266)

(34) finn: *Runoilijoilla* on uusi tyttöystävä. Hän kirjoittaa tälle joka päivä kirjeen.

Mellérendelés esetén:

(35) finn: *Runoilijalla on uusi tyttöystävä, hän kirjoittaa tälle joka päivä kirjeen.*

A finnben az ilyen típusú mellérendelő mondatokban nem hagyható el a személyes névmás. A magyar mondatokban, ha az első mondat "átélőt" tartalmaz, akkor a második mondat az névmása a másik főnévi csoportra vonatkozik:

(36) magyar: A költőnek van *egy új barátnöje*. Az minden nap ír neki levelet.

(37) finn: *Runoilijalla on uusi tyttöystävä. Tämä kirjoittaa joka päivä hänelle kirjeen.*

A finnben is a mutató névmás utal a felszíni szerkezeti alanyra, s a személyes névmás a mélyszerkezeti alanyra. A finn birtoklást kifejező mondatokban fontos szerepe van a szórendnek. Ha az allatípusos szerkezet a mondat végére és a nominatívusi főnév az elejére kerülne, a határozós szerkezet helyviszonyt jelölne.

A birtoklást kifejező mondat legfontosabb viszonya: *runoilijalla on, a runoilija*, az aktívabb, a *hän* névmás arra vonatkozik. A finn genitívusi alany esetén a visszautalás:

(38) finn: *Lääkerin on pakko saada uusi sairaanhoitaja. Hän kirjoittaa sanomalehteen ilmoituksen.*

(39) finn: *Rantalaisten on lähdeä jo aamuhämärissä, jos (he) aikoivat ehtiä ajoissa perille.* (NYKS I. 538)

A személyes névmás a genitívusi alanyra utal.

Visszautalás a magyarban s a finnben kettőnél több mondat és kettőnél több főnév esetén:

(40) magyar: Mogyoróval kedveskedett *Rozáliának*, de az azt üzente, hogy ő nem mókus. (Mikszáth, idézi ELEKFI 1980a, 181)

(41) finn: *Hän toi ystäväillisesti pätkinöitä Rozalialle, mutta tämä lähetti sanaa, etta hän ei ole oravaa.*

(42) magyar: A lány a kocsinál várta a fiút. Ø Egy tanítványt hozott neki. A fiú kinyitotta az ajtót és megszólalt.

(43) finn: *Tyttö odotti poikaa auton luona. Hän oli tuonut tälle erään oppilaan. Poika avasi oven ja alkoi puhua.*
— vagy:

(44) finn: *Tyttö odotti auton luona poikaa, jolle hän oli tuonut erään oppilaan. Poika avasi oven ja alkoi puhua.*

Ha az első mondat két főnévi csoportjának valamelyike lesz a harmadik mondat alanya, és a második mondatban egy újabb főnévi

csoport van, akkor a harmadik mondat alanya sosem mutató névmás. Ez érvényes mind a magyarra, mind a finnre. A finn nyelvre jellemző itt is, hogy névmásos visszautalás helyett szívesebben alkalmaz vonatkozó alárendelést. A nominatívusi anaforikus névmások közti választásban a magyarban nincs szerepe az (+ személy) tulajdonságnak, a finnben van, mivel eszerint dől el, hogy a *hän* vagy *se* személyes névmás kerül a mondatba (vö. ZEMPLÉNYI 1986, 94-102). A magyar nyelvben a (+ személy) tulajdonságánál fontosabb szerepe van nominatívusban az aktuális tagolásnak. A témában levő szóra (alanyra, topicra) a személyes névmás vagy annak hiánya utal, a rémában levőre a mutató névmás. De utalhat személyes névmás — mind a magyarban, mind a finnben — vagy hiánya a rémában levő szóra, ha az utalást az ige szemantikai jegyei vagy pragmatikai tényezők egyértelművé teszik (vö. Saarimaa 1963). A finn személyes névmás is elsősorban az alanyra — ami legtöbb-ször téma — utal, a *tämä* mutató névmás pedig a rémában levő szóra, a mondat utolsó szavára. A magyar és a finn rémára utaló mutató névmások (*az*, *tämä*) közötti legfőbb különbség, hogy az *az* azonosít, a *tämä* pedig megőrizve eredeti deiktikus funkcióját visszautal az előző mondatrészre. Mindkét nyelvben a témaváltás jele a mutató névmás. A nyelvtani alannál fontosabb szövegszervező elvnek látszik a finnben és a magyarban a mélyszerkezeti alany vagy téma (átélős mondatok, genitívusi alanyú mondatok). A személyes névmás törlésében szerepe van a magyarban és a finnben is a mondatszerkezetnek, a mondatfűzésnek, a hangsúlyviszonyoknak. A magyar és a finn nyelvben is az alany atropomorf jellegére utal az, hogy ismételt visszautaláskor már a személyes névmás jelenik meg.

I R O D A L O M

- DEZSŐ 1969: DEZSŐ LÁSZLÓ: A főnévi csoport. *ÁNYT* VI. 25-119.
- É. KISS 1978a: É. KISS KATALIN: A magyar mondat egy szintaktikai modellje. *NyK* 80/2. 261-286.
- É. KISS 1978b: É. KISS KATALIN: A határozott főnévi csoport pronominalizációja. *MNy* 74. 445-452.
- ELEKFI 1980a: ELEKFI LÁSZLÓ: *Azokat — Őket* I. *MNy* 76. 176-187.
- ELEKFI 1980b: ELEKFI LÁSZLÓ: *Azokat — Őket* II. *MNy* 76. 323-330.
- HAKULINEN 1979: AULI HAKULINEN—FRED KARLSSON: *Nykysuomen lauseoppia*. *Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Jyväskylä* 1979.
- J. SOLTÉSZ 1976: J. SOLTÉSZ KATALIN—BÁN ERVIN: Mikor Őket, mikor azokat? *Nyr* 100. 257-262.
- M. KORCHMÁROS 1975: M. KORCHMÁROS VALÉRIA: A mutató névmás tartalmi feltöltődésének forrásai. *Néprajz és Nyelvtudomány*, Szeged, 1975-76. 331-357.
- PLÉH 1981: PLÉH CSABA: A visszautaló nyelvi eszközök értelmezése. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 38. 22. 215-230.
- PLÉH—RADICS 1976: PLÉH CSABA—RADICS KATALIN: "Hiányos mondat", pronominalizáció és a szöveg. *ÁNYT* XI. 261-277.
- RADICS 1974: RADICS KATALIN: A névmások egy csoportjáról. *Tanulmányok a magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből*. Szerk. RÁCZ ENDRE és SZATHMARI ISTVÁN. Tankönyvkiadó Bp. 1974.
- SAARIMAA 1963: E. A. SAARIMAA: *Pronominivirheistä*. *Virittäjä* 68. 286-287.
- SEBESTYÉN 1959: SEBESTYÉN ÁRPÁD: A mutató névmások anaphorikus használatához. *Nyr* 83. 464-470.
- SZEPESY 1975: SZEPESY GYULA: *Őket—azokat*. *Nyr* 99. 414-424.
- SZEPESY 1978: SZEPESY GYULA: *Kritériumok az Őket és azokat használatához*. *Nyr* 102. 129-148.
- ZEMPLÉNYI 1985: VERA ZEMPLÉNYI: *Kontrastive Untersuchung der ungarischen und der finnischen Pronominalisation*. *NyK* 86. 444-449.
- ZEMPLÉNYI 1986: ZEMPLÉNYI VERONIKA: A magyar és a finn pronominalizáció. In: *Dvinán innen Dvinán túl*. Jubileumi tanulmányok. *Studia uralo-altaica; supplementum* 2. Szeged 1986. 88-109.
- NYKS: *Nykysuomen sanakirja*. (Főszerk. MATTI SADENIEMI) *Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, WSOY, Porvoo—Helsinki*, 1951, 1953, 1954, 1956, 1959, 1961.

AZ IRODALMI PÉLDÁK FORRÁSAI

1. Balázs József: Magyarok. Magvető, Bp. 1975.
2. József Balázs: Unkarilaisia. Fordította: Taisto Nieminen. Kustannusosakeyhtiö Tammi, Helsinki 1979.
3. Molnár Ferenc: A Pál utcai fiúk. Móra Ferenc Könyvkiadó. Bp. 1981.
4. Ferenc Molnár: Koulupoikia. (A fordító nevét a könyv nem tartalmazza.) Otava, Helsinki 1975.
5. F.E. Sillanpää: Ihmiset suviyössä. Otava, Helsinki 1976.
6. F.E. Sillanpää: Emberek a nyári éjszakában. Fordította: N. Sebestyén Irén. Európa Könyvkiadó Bp. 1981. (A finn irodalom könyvtára. Regények: Silja, Egy férfi útja, Emberek a nyári éjszakában.)

ANAPHORISCHE PRONOMEN IN UNGARISCHEN UND FINNISCHEN

SÄTZEN

Veronika Zemplényi

Nach der Pronominalisierung der bestimmten NP kann in den ungarischen und in den finnischen Sätzen ein Personalpronomen, ein getilgtes Personalpronomen \emptyset oder ein Demonstrativpronomen stehen. Der Regel nach erscheinen Pronomen: δ , \emptyset , az , und im Finnischen $hän$, se , \emptyset , $tämä$, worauf sie sich beziehen wird im Aufsatz kontrastiv untersucht und durch Beispielsätze gezeigt.

Es wird festgestellt, dass die aktuelle Gliederung im Ungarischen in der Wahl der Pronomen eine wichtige Rolle spielt, im Finnischen (+ Person) Merkmal einen starken Einfluss hat. Im Ungarischen bezieht sich das Personalpronomen oder das fehlende Personalpronomen hauptsächlich auf das im Thema stehende Wort, aber das Demonstrativpronomen az darauf, was im Rhema steht. Im Finnischen weist das Personalpronomen $hän$ auf das Subjekt hin, und das Demonstrativpronomen $tämä$ zeigt "deiktisch" auf das letzte Wort des Satzes.